

ભારતીય પરંપરા અને તહેવારોમાં વિકાસમાં પ્રવાસનનું યોગદાન

પરમાર જયેશ વિરજભાઈ

RESEARCH SCHOLARS, MOBIL- 7069285054

[1] પ્રસ્તાવના

ભારતીય સંસ્કૃતિ વિવિધતામાં એકતા અને સમૃદ્ધ પરંપરાઓનો “વસુધૈવ કુટુમ્બકમ્ ” સંગમ છે, જ્યાં તહેવારો (દિવાળી, હોળી, નવરાત્રી) ધાર્મિક શ્રદ્ધા, મોસમી ફેરફાર અને સામાજિક સૌહાર્દને ઉજવે છે. ચંદ્ર અને સૌર કેલેન્ડર પર આધારિત આ તહેવારો વારસો, કળા, અને ભક્તિભાવને જોડે છે, જે માનવ જીવનમાં આનંદ અને ઉમંગ લાવે છે.

1. આદીકાળથી ભારતીય સંસ્કૃતિમાં તહેવારો જોડાયેલા છે, તેને કારણે જ તે લોકઉત્સવ બની રહે છે. આપણું જીવન અનેક વિવિધતાથી ભરેલું છે, લોકો પરિવારના લાલન પાલનમાં સતત વ્યસ્ત કાર્ય કરીને થાકે ત્યારે તેને આનંદ માણવા તહેવારો આવતા હોવાથી તેનામાં ઉમંગ ઉત્સાહ વધી જાય છે. ઉત્સવો જીવનમાં આનંદની સાથે નવીનતાનો સંચાર કરે છે. આપણી ગુજરાતી પ્રજા કે કાઠીયાવાડી પ્રજાના તહેવારો સાથે સામાજિક માન્યતાઓ, ધાર્મિક પરંપરા અને સંસ્કારો જોડાયેલા હોવાથી, તહેવારો એક બીજાને જોડવાનું કામ કરે છે. દેશમાં જાતિ-સંપ્રદાયોમાં તહેવારો ઉજવવાની વિવિધ પરંપરાઓ છે. ઉત્સવો સાથેનો આપણો સંબંધ સદીઓ પુરાણો છે લોકો ઉત્સવ પ્રિય હોવાથી દરેક તહેવાર રંગે રંગે ઉજવે છે. સાતમ આઠમના તહેવારો બાદ, ગણેશોત્સવ નવરાત્રી, શરદપૂનમને દિપોત્સવી પર્વની હારમાળા જોવા મળે છે. ઉનાળુ અને શિયાળુ વેકેશન પણ બાળકો કે પરિવાર માટે ઉત્સવસમા ગણાય છે. આપણા બધા તહેવારો પાછળ કોઈને કોઈ સાંસ્કૃતિક, સામાજિક મહત્વ જોડાયેલું છે. તહેવારો આપણી પરંપરા, સંસ્કૃતિ અને સંસ્કારો સાથે જોડાયેલા છે.
- મકરસંક્રાંતિ, રક્ષાબંધન, હોળી, ધુળેટી, શિવરાત્રી, સાતમ આઠમના તહેવારો, ગણેશોત્સવ, નવરાત્રી દશેરા, દિપોત્સવી પર્વ અને વર્ષના અંતે 31 ડિસેમ્બરની જવણી સાથે નવા વર્ષનું સેલીબ્રેશન જેવા તહેવારો વચ્ચે આપણે દિવાળીના બીજા દિવસે સાલમુબારક ગુજરાતી નવા વર્ષની ઉજવણી કરીએ છીએ. નવરાત્રીના નવ દિવસ, સાતમ આઠમના મેળાના ચાર દિવસ અને દિપોત્સવી પર્વના પાંચ દિવસના તહેવારો આપણે ભરપૂર આનંદ માણીએ છીએ. આપણે ગુરૂપૂર્ણિમાં ઉજવીએ તોનાતાલ પણ ઉજવવી એ છીએ. તહેવારોમાં સાવ ગરીબ વ્યક્તિ પણ નવા વસ્ત્રો ધારણ કરે છે, તોબધા દુઃખો ભૂલીને તે તહેવારની ખુશી મનાવે છે.
- એક સમયે આપણી સંસ્કૃતિમાં દરરોજ કોઈકને કોઈક તહેવાર ઉજવાતો હતો. આપણી સંસ્કૃતિ જ ઉત્સવ પ્રેમી છે. છેલ્લા 400-500 વર્ષ થી આપણે રોજ તહેવાર ઉજવવાનું ઓછું કરી નાખ્યું હતું હજી બે ત્રણ દાયકા પહેલા જ તહેવારોની અગાઉથી તૈયારીઓ થતી હતી. જે આજે હવે દિવસના આગલા દિવસે જ તેની રોનક દેખાય છે. આગામી દિપોત્સવી પર્વની રોનક બજારોમાં ઝગમગાટ સાથે લાઈટીંગ, અવનવા દિવડાઓ, કારણે માનવ જીવનને અંધકારમાંથી ઉજાસ તરફ લાવવાનો હેતુ આ દિપોત્સવી પર્વનો છે. આંગણે કરાતી વિવિધ રંગોળીઓ સાથે વાઘ બારસ, ધનતેરસ, કાળીચૌદશ અને દિવાળી જેવા વિવિધ તહેવારો લોકોના મુખપર ખુશી લાવી દે છે.
- આજે હવે આપણે વર્ષમાં 30 થી 40 તહેવારો ઉજવવાના રહ્યા છે, જેને પણ આપણે ઉજવી શકતા નથી. આખા વર્ષમાં 8 થી 10 તહેવારોની સારી રીતે ઉજવવીએ છીએ. આપણે આપણા સંતાનોને તહેવારોના મહત્વ વિશે સમજાવવાની જરૂર છે, અમુક તહેવારો નહીં ઉજવીએ તોભાવી પેઢીને તેના વિશે કશી જ ખબર નહીં હોય, જેમકે વર્ષોથી વિદેશ રહેતા પરિવારો ના ત્યાં જન્મેલબાળકોને આપણા તહેવારની કશી જ ખબર નથી હોતી. તે માત્ર સોશિયલ મીડીયાના માધ્યમ વડે શુભેચ્છા પાઠવીને સંતોષ માને છે.

- આપણો દિપોત્સવી પર્વ નકારાત્મક અંધકારને દૂર કરીને સકારાત્મક પ્રકાશ તરફ જવાનો તહેવાર ગણાય છે. સરકાર પણ આબધા તહેવારોની ખાસ રજા જાહેર કરે છે. તહેવારો દરમિયાન લોકો એકબીજાને ભેટોની આપવે કરીને સાથે મળીને પ્રસંગો ઉજવે છે.

[2] ભારતીય પરંપરા અને તહેવારોની મુખ્ય વિશેષતાઓ:

સાંસ્કૃતિક વિવિધતા: ભારતમાં વિવિધ ધર્મો (હિન્દુ, મુસ્લિમ, શીખ, જૈન, ખ્રિસ્તી) હોવાથી દરેક તહેવારની ઉજવણીની પદ્ધતિ અલગ છે, જે દેશની અનેરી સંસ્કૃતિ દર્શાવે છે. મોસમી અને ધાર્મિક જોડાણ: મોટાભાગના તહેવારો ઋતુ પરિવર્તન સાથે જોડાયેલા છે, જેમ કે હોળી (વસંત) અને મકરસંક્રાંતિ (શિયાળો). આ તહેવારો ધાર્મિક વિધિઓ અને પૂજા-પાઠ પર આધારિત છે.

• મુખ્ય તહેવારો:

- દિવાળી: પ્રકાશનો પર્વ, જે અનિષ્ટ પર સારાના વિજયને દર્શાવે છે.
- નવરાત્રી/દશેરા: નવ દિવસીય દેવી પૂજા અને ગરબા, જે ભક્તિ અને ઉલ્લાસનું પ્રતીક છે.
- હોળી: રંગોનો તહેવાર, જે ભાઈચારાનો સંદેશ આપે છે.
- મકરસંક્રાંતિ: પતંગોત્સવ અને નવી લણણીની ઉજવણી.
- અન્ય: રક્ષાબંધન, જન્માષ્ટમી, ગણેશ ચતુર્થી, ઈદ, નાતાલ.
- સામાજિક મહત્વ: તહેવારો વ્યક્તિ, કુટુંબ અને સમાજ વચ્ચે સ્નેહ, સંબંધો અને સામાજિક એકતાને મજબૂત બનાવે છે.
- પરંપરાગત મૂલ્યો: વડીલોને આદર આપવો, ઘર અને મંદિરોને શણગારવા, ભજન-કિર્તન, પરંપરાગત વસ્ત્રો પહેરવા અને વિશેષ વાનગીઓ બનાવવી એ ભારતીય પરંપરાનો ભાગ છે.
- ભારતીય તહેવારો માત્ર ઉજવણી નથી, પરંતુ આપણી જીવનશૈલી અને સંસ્કૃતિને જીવંત રાખવાનું માધ્યમ છે, જે સાત્વિકતા અને પવિત્રતા જાળવી રાખે છે.

1. તહેવારો આવતા જ ખરીદીનું પ્રમાણ વધે

- ફેસ્ટીવલ એક એવો સમય છે, ત્યારે લોકો પુષ્કળ ખરીદી કરે છે. વેપારીઓ કંપનીઓ પણ ખાસ ડિસ્કાઉન્ટ જાહેર કરીને પ્રોત્સાહીત કરે છે. દિવાળી, ક્રિસમસ, ઈદ જેવા તહેવારોમાં લોકો પોતા માટે જ નહીં, પણ ઘર સજાવટની પણ ખરીદી કરે છે. તહેવારોના શુભ મુહુર્તમાં સોનાના દાગીના, વાહનો, ઈલેક્ટ્રોનિક વસ્તુની પણ ખરીદી કરે છે. તહેવારો લોકોમાં ખુશીની ભાવના જગાવવાનું મહત્વનું કાર્ય કરે છે તહેવારો માનવીના જીવનમાં નવરંગ ભરીને અનેરો આનંદ આપે છે. આજના યુગમાં પરિવારો પાસે ભાગ્યે જ સમય બચતો હોવાથી, તહેવાર જ એક માત્ર પ્રસંગ ગણાય છે. આપણાં તહેવારની ઉજવણી પશુ પક્ષી અને વૃક્ષોને પણ જોડવામા આવે છે.

2. ભારતીય પરંપરા, કળા અને તહેવારોના સંરક્ષણ તથા પ્રચારમાં પ્રવાસન ઉદ્યોગ મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. તે સ્થાનિક સંસ્કૃતિને વૈશ્વિક મંચ પૂરો પાડી, કલાકારોને પ્રોત્સાહન આપી, રોજગારીનું સર્જન કરીને અને તહેવારોના આયોજનને વધુ ભવ્ય બનાવી સાંસ્કૃતિક વારસાને જીવંત રાખવામાં યોગદાન આપે છે.

[3] પ્રવાસનનો અર્થ, વ્યાખ્યા અને પ્રકારો

- પ્રવાસનનો અર્થ -પ્રવાસન એટલે લોકો દ્વારા મનોરંજન ધાર્મિક, સાંસ્કૃતિક કે શૈક્ષણિક હેતુસર અન્ય સ્થળે જવું.
- “ પ્રવાસન એટલે લોકોનો મનોરંજન, ધાર્મિક, શૈક્ષણિક અથવા વ્યવસાયિક હેતુથી એક સ્થળેથી બીજા સ્થળે પ્રવાસ કરવો ”
- ભારતનું સાંસ્કૃતિક પ્રવાસન (Cultural Tourism) વિશ્વમાં વિશેષ સ્થાન ધરાવે છે.

➤ પ્રવાસનના મુખ્ય પ્રકારો:

ધાર્મિક પ્રવાસન. સાંસ્કૃતિક પ્રવાસન. ઐતિહાસિક પ્રવાસન . પર્યાવરણ પ્રવાસન. ગ્રામ્ય પ્રવાસન

[4] પ્રવાસનનું ભારતીય પરંપરા અને તહેવારોમાં યોગદાન:

- સાંસ્કૃતિક વારસાનું જતન: પ્રવાસન દ્વારા પ્રાચીન સ્થાપત્યો, કળા અને પરંપરાઓને નવી ઓળખ મળે છે, જેનાથી તેનું જતન થાય છે.
- તહેવારોની ઉજવણી: કુંભ મેળો, નવરાત્રી, દિવાળી જેવા મોટા તહેવારોને જોવા દેશ-વિદેશના પ્રવાસીઓ આવે છે, જે પરંપરાગત ઉત્સવોને પ્રવાસનનું આકર્ષણ બનાવે છે.

- સ્થાનિક કળાને પ્રોત્સાહન: હસ્તકલા, નૃત્ય અને સંગીત જેવા પરંપરાગત ઉદ્યોગોને પ્રવાસીઓ દ્વારા આવક મળે છે, જે કારીગરોને પ્રોત્સાહન આપે છે.
- આર્થિક વિકાસ: પ્રવાસન ઉદ્યોગ દ્વારા સ્થાનિક અર્થતંત્ર મજબૂત બને છે, જે પરંપરાઓને ટકાવી રાખવામાં મદદરૂપ થાય છે.
- ગુજરાતના સંદર્ભમાં: લોથલ-ધોળાવીરા, દ્વારિકા, અને કચ્છના રણોત્સવ જેવા સ્થાનિક મેળાઓ પ્રવાસન દ્વારા વિશ્વભરમાં ખ્યાતિ પામ્યા છે.
- પ્રવાસન એ ભારતના "અતિથિ દેવો ભવ:"ની ભાવનાને વેગ આપી, સાંસ્કૃતિક આદાનપ્રદાનનું મજબૂત માધ્યમ બન્યું છે

[4.1] ભારતીય પરંપરા અને તહેવારો દ્વારા પ્રવાસનનો વિકાસ

(1) આર્થિક વિકાસ

- તહેવારો દરમિયાન સ્થાનિક વેપારીઓ, હોટેલ, ટ્રાન્સપોર્ટ, હસ્તકલા અને ખાદ્ય વ્યવસાયમાં વધારો થાય છે. જેમ કે Navratri દરમિયાન Ahmedabad માં હજારો પ્રવાસીઓ આવે છે, જેના કારણે સ્થાનિક અર્થતંત્ર મજબૂત બને છે.

(2) રોજગારીની તકો

- તહેવારો અને સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમો દરમિયાન અસ્થાયી અને કાયમી રોજગારી ઊભી થાય છે. માર્ગદર્શક, હોટેલ સ્ટાફ, વાહનચાલક, કલાકારો વગેરેને રોજગાર મળે છે.

(3) હસ્તકલા અને લોકકલાનો વિકાસ

- પ્રવાસનના કારણે પરંપરાગત કળાઓ અને હસ્તકલા જીવંત રહે છે. પ્રવાસીઓ સ્થાનિક ઉત્પાદનો ખરીદે છે, જેના કારણે કારીગરોને પ્રોત્સાહન મળે છે.

(4) વૈશ્વિક ઓળખ

- ભારતીય તહેવારો વિશ્વમાં ભારતની સાંસ્કૃતિક ઓળખ મજબૂત કરે છે. જેમ કે Diwali આજે ઘણા વિદેશી દેશોમાં પણ ઉજવાય છે.

5. સરકારની ભૂમિકા

- ભારત સરકાર અને રાજ્ય સરકારો પ્રવાસન પ્રોત્સાહન માટે વિવિધ યોજનાઓ અમલમાં મૂકે છે.

Ministry of Tourism દ્વારા "Incredible India" અભિયાન શરૂ કરવામાં આવ્યું છે, જે ભારતની સંસ્કૃતિ અને તહેવારોને વૈશ્વિક સ્તરે પ્રચારિત કરે છે.

6. પડકારો

- અતિભીડ અને પ્રદૂષણ પરંપરાનો વ્યાપારીકરણ
- પર્યાવરણ પર નકારાત્મક અસર
- સંસ્કૃતિની અસહાયક જાળવવાનો પ્રશ્ન

7. ઉપાયો

- પર્યાવરણમિત્ર પ્રવાસન (Eco-tourism) પ્રોત્સાહન
- સ્થાનિક સમુદાયની ભાગીદારી
- સંસ્કૃતિ સંરક્ષણ માટે કાયદાકીય વ્યવસ્થા
- સુવ્યવસ્થિત આયોજન અને વ્યવસ્થાપન

3. ઉપસંહાર

ભારતીય પરંપરા અને તહેવારો દેશની સાંસ્કૃતિક ધરોહર છે. પ્રવાસન ક્ષેત્ર આ પરંપરાઓને વિશ્વસ્તરે પહોંચાડે છે, અને દેશના આર્થિક વિકાસમાં મહત્વપૂર્ણ યોગદાન આપે છે. જો યોગ્ય આયોજન અને સંરક્ષણ સાથે પ્રવાસનનો વિકાસ કરવામાં આવે, તો ભારત વૈશ્વિક સાંસ્કૃતિક પ્રવાસન ક્ષેત્રમાં અગ્રેસર બની શકે છે. ભારતીય પરંપરા અને તહેવારોના વિકાસમાં પ્રવાસન એક મહત્વપૂર્ણ પરિબળ છે, જે સાંસ્કૃતિક વારસાને જીવંત રાખવાની સાથે સ્થાનિક અર્થતંત્રને વેગ આપે છે. કુંભ મેળા જેવા મોટા તહેવારો અને ઐતિહાસિક સ્થળો પ્રવાસીઓને આકર્ષીને ભાતીગળ સંસ્કૃતિનું પ્રદર્શન કરે છે. આનાથી સ્થાનિક રોજગારી વધે છે, હસ્તકલાને પ્રોત્સાહન મળે છે અને પરંપરાગત રીત-રિવાજોનું સંરક્ષણ થાય છે, જે આર્થિક વિકાસમાં ₹2.3 લાખ કરોડથી વધુનું વિદેશી હૂંડિયામણ લાવે છે.

• સંદર્ભ સાહિત્ય.

- 1 ભારત અને ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક વારસો-કૌશિક પટેલ- યુવા પબ્લિકેશન
- 2 ભારતીય સંસ્કૃતિ સભ્યતા તેમજ પરંપરા-ડોક્ટર રમેશ પાંખલીયા-ડાયમંડ બુક પબ્લિકેશન
- 3 ઉત્સવ દર્શન-પ્રફુલ ઠક્કર-પુસ્તક મૈત્રી
- 4 રવિપૂર્તિ લેખ- ભારતીય પરંપરા
- 5 ભારત પરિચય-ડોક્ટર બી સી રાઠોડ -આવૃત્તિ 2021-અક્ષર પબ્લિકેશન અમદાવાદ
- 6 અતુલ્ય વારસો મેગેઝીન
- 7 પરંપરાગત ભારતીય ઝલક - ભક્તિ વિકાસ સ્વામી
- 8 પ્રાચીન ભારતીય પરંપરા ઓર ઇતિહાસ -રંગાઈ રાઘવ-અનાયા પ્રકાશન
- 9 ભારતીય પરંપરા-ડોક્ટર વિદ્યા નિમાસ મિશ્રા. આવૃત્તિ -2023 મધ્યપ્રદેશ દિલ્હી ગ્રંથ એકેડમી
- 10 ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા વિવિધ દર્શન-ડોક્ટર આનંદ ત્રિવેદી
- 11 અમારી પરંપરા-વિયોગ હરી
- 12 ભારતીય પર્વ અને તહેવારો-રાજેશ્વરી સાંઢલીયા-પ્રભાત પ્રકાશન દિલ્હી. 2018
- 13 ભારતમાં ઉજવાતા તહેવાર- નટવર પટેલ. અવનિકા પ્રકાશન
- 14 ભારતનો સાંસ્કૃતિક વારસો .- અજય પટેલ યુવા પબ્લિકેશન
- 15 ઓનલાઇન google નો ઉપયોગ
- 16 ઓનલાઇન ચેટ જીપીટી નો ઉપયોગ
- 17 ઇતિહાસમાં પ્રવાસન વિનયોગ . ડોક્ટર. પી. જી. કોરાટ. નવ પ્રભાત પેન્ટિંગ પ્રેસ.2004
- 18 ગુજરાતનો પ્રવાસન ડોક્ટર એમ જે પરમાર.
- 19 ભારતીય પ્રવાસન મંત્રાલય એન સાંસ્કૃતિક વિકાસ બોર્ડ
- 20 ગુજરાત ટુરિઝમ વિકાસ બોર્ડ